

СОЦІОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ПОМІЖ ЛІБЕРАЛІЗМОМ ТА ДЕРЖАВОЦЕНТРИЗМОМ: ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Кутуєв П.В.

*доктор соціологічних наук, професор
в.о. зав. кафедри соціології НТУУ «КПІ»*

Герчанівський Д.Л.

магістрант кафедри соціології НТУУ «КПІ»

Стаття висвітлює інтелектуальну генезу девелопменталізму як політичної ідеології та економічної практики.

Статья освещает интеллектуальный генезис девелопментализма как политической идеологии и экономической практики.

The article examines the intellectual genesis of developmentalism as a political ideology and economic practice.

Ключові слова: розвиток, модернізація, соціологія розвитку і модернізації, девелопменталізм, держава, Ф. Ліст.

В сучасних умовах глобальної кризи – численні дослідники з огляду на її масштаб та значущість зіставляють сучасну кризу зі Великою депресією – проблема вибору моделі розвитку / модернізації українського суспільства була (згадаймо відоме Кучмове початку 1990-х рр. «яке суспільство мені будувати: капіталістичне, комуністичне?»), є та тривалий час лишатиметься актуальною для інтелектуалів й практиків.

Так дослідники феномену держави, що сприяє розвитку, у порівняльно-соціологічному та історичному контекстах відзначають, що успіх Японії завдячує реалізації не приписів ліберально-інтерпретованого А. Сміта, а стихійній адаптації / відкриттю державоцентристських ідей Ф. Ліста. Ба більше, адаптація ідей та практик держави, що сприяє розвитку до українського контексту вимагає досягнення витоків та генеалогії цього феномену, ширше – девелопменталізму в цілому – у зіставленні з іншою впливовою ідеологією / програмою розвитку, яким є лібералізм (неолібералізм на етапі сьогодення).

Не зважаючи на різноманіття політичних сил та ідеологій, що діють на вітчизняних теренах та їх активну конкурентну боротьбу за підтримку в електоральному полі, *de facto* переважна більшість основних політичних гравців – безвідносно декларацій та риторики *by default* пропонують неоліберальний шлях економічного – ширше – соціального розвитку [5, 18]. (Щодо набуття неолібералізмом статусу універсальної ідеології, яка спричиняється до ідейно-політичної конвергенції лівих та правих див. інформативну розвідку британського вченого Коліна Хея про модернізацію британських лейбористів на основі неоліберального консенсусу [19]).

Гегемоністичний статус неоліберальних практик та ідеологем притаманний не лише Україні, а є глобальним феноменом, що робить імперативним концептуалізацію витоків неолібералізму як ідеології та програми розвитку, а також ідентифікації її альтернатив. Із 1970-х років неоліберальна економічна політика стала не просто глобальним стандартом господарювання, а ідеологією соціального розвитку та фундаментальним принципом організації соціуму *in toto*.

Уряди як правого, так і лівого ідеологічного спрямування ініціюють неоліберальні реформи: приватизацію, зменшення податків, відхід від державного регулювання економіки та фінансів за одночасного демонтажу держави загального добробуту.

Критики неолібералізму фіксують суперечливість цього типу дискурсу. Неоліберали проголошують універсальність принципу граничного індивідуалізму та незалежності від держави. Втім, цей принцип накидається на непривілейовані соціальні групи (держава, за визначенням Л. Вакана, стає каральною та практикує політику ексклюзії), натомість капіталістичний клас підпорядковує державу захисту своїх інтересів, що сприяє приватизації цим класом прибутків та усупільненню втрат.

Своєю чергою, прибічники ідеї вільного ринку, як основи організації соціуму, стверджують, що неолібералізм є відповіддю на виклики глобалізації та кризи *big government* й *nanny state*. Більш того, Маріон Форкад (M. Fourcade) у своїй роботі «The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries» на прикладі економік та політичних практик Мексики, Британії, Чілі та Франції переконливо доводить неоднорідність та неуніверсальність ліберальних практик у різних країнах.

Задачі, для розв'язання яких впроваджувалися неоліберальні практики, на думку М. Форкад, були також різними: якщо у Чілі та Великобританії неоліберальна політика повинна

була сприяти вирішенню соціальних проблем, то у випадку Мексики та Франції вона проходила задля більш ефективної інтеграції країни у світову економічну систему [17].

Суперечливі наслідки неоліберальної політики спонукають багатьох дослідників, зокрема Георгія Дерлуг'яна, Роберта Вейда, Дані Родріка звертатися до його ідеологічного попередника, девелопменталізма, що базується на запереченні принципів *laissez-faire*. У 1950—1980-х роках останній домінував на світовій арені у формі кейнсіанської політики «всезагальної занятості». Ряд держав, зокрема Японія, пізніше — Південна Корея та Азійські тигри, частково КНР, не користувалися у внутрішній політиці неоліберальними приписами, натомість завдяки ефективному консенсусу державної бюрократії та власників капіталу спромоглися створити ефективні держави, що згодом концептуалізовані у соціологічній літературі як «держави, що сприяють розвитку». Рідше цей термін використовується в контексті Латинської Америки, через нездатність латиноамериканських держав на практиці реалізувати стратегію розвитку спочатку імпортозаміщення, а пізніше — становлення експортно-орієнтованої промисловості, багато в чому через специфіку регіональної бюрократії, яка історично перебуває в сильній залежності від місцевих олігархій.

Автор терміну «держава, що сприяє розвитку», американський соціолог і економіст Чалмерс Джонсон, професор Каліфорнійського університету (Берклі), директор Інституту дослідження політики Японії, вперше використав його у своїй роботі «Міністерство зовнішньої торгівлі і промисловості Японії та Японське диво» (Chalmers A. Johnson, «Ministry of International Trade and Industry and the Japanese Miracle») 1982 року, хоча є й інші, менш популярні, версії авторства терміну [21]. Під державою, що сприяє розвитку, Ч. Джонсон розумів таку державу, в якій бюрократія здатна ефективно і цілеспрямовано регулювати ринкову економіку. Така держава, на відміну від ленінських держав, має ринкову, а не планову економіку, але не обов'язково є демократичною [5, 42—43].

Відтак, за сучасних умов гострих дебатів суспільствознавців, дебатів, що трапляються у континуумі «девелопменталізм versus неолібералізм», актуальним стає визначення витоків та реконструкції інтелектуальної генези девелопменталізму. У свою чергу, реалізація цього завдання дає можливість кращого розуміння сучасних соціологічних та ідеологічних дебатів про моделі розвитку модерних суспільств, трансформації модерну як такого та його особливості на пострадянських теренах.

Проблему співвідношення держави та капіталістичної економіки аналізувало чимало класиків соціологічної думки, серед яких К. Маркс, М. Вебер, Ф. Лист, Г. Спенсер. Проблему неспівмірності ролі держави та її відображення у соціології досліджувало і багато сучасних вчених, серед яких Ч. Джонсон [21], Ч. Тіллі [26], Т. Скочпол [25], П. Еванс [14], І. Валлерстайн [1], А. Г. Франк [16], Г. Дерлуг'ян [2], Б. Джесоп [20].

За Е. Гобсбаумом, наприкінці XVIII століття в Європі відбулися дві революції, що стрімко поширилися пізніше на всю земну кулю і сформували сучасну світову систему в тому вигляді, яку ми її знаємо сьогодні. У 1780-х впровадження парової машини зробило можливим масове фабричне виробництво, яке пізніше отримало назву англійської індустріальної революції. Вона, з одного боку, дозволила налагодити масове дешеве виробництво типової продукції, що, в свою чергу, сприяло швидкому проникненню нових технологій в повсякденне життя. З іншого боку, фабричне виробництво зажадало великої кількості працівників, чия праця була тепер спеціалізованою і відділеною від домашнього господарства, що радикально змінило класову структуру суспільства.

У 1789 році почалася Французька Революція, події якої перевернули геополітику того часу — в ідеологічний оборот увійшли тези про, по-перше, немінучість і природності соціальних змін, по-друге, про їх прогресивну спрямованість, і, нарешті, про суспільство (народ), а не особисто правителя (суверена), як носія державного суверенітету [1, 24—25; 5, 170].

Революції не були абсолютними та односпрямованими: на зміну ранньої «епохи капіталу», в термінології британського історика та соціального теоретика Еріка Гобсбаума, прийшла «епоха імперій», монархічних політичних систем, орієнтованих на зовнішню експансію, однак основи нового світового устрою вже були закладені в якісно новій суспільній системі [5, 170].

Ці тектонічні переходи мали низку наслідків. Протягом наступного століття був сформований той устрій суспільства, який ми називаємо модерним і ідентифікуємо з поєднанням капіталізму в економіці, націй і національних держав у сфері міжнародних відносин, раціональної бюрократії в сфері державного управління, представницьких демократичних процедур у публічній сфері та класової диференціації замість станової стратифікації [4, 120]. Постанова модерних суспільств сприяло розділенню держав на групу тих, які більш ефективно впроваджували модерні зразки — завдяки вже наявній базі у вигляді ефективної бюрократії та розвинених ранніх форм капіталізму, та інших, для яких

модернізація залишалася нагальною потребою для збереження свого впливу на світовій арені. Навіть якщо результат бачився позірно схожим, то шлях до нього історично був дуже різним [18]. На думку І. Валлерстайна, це призвело до появи трьох ідеологій, кожна з яких пропонувала своє бачення суспільного майбутнього, і, відповідну економічну модель, що пов'язана з системою політичних практик. Цими ідеологіями стали: консерватизм (що апелював до не модерних взірців); соціалізм (або, як його називав І. Валлерстайн, радикалізм) та лібералізм [1, 25].

У домодерних суспільствах державний апарат був могутнім агентом економічної політики. Більш того, на думку багатьох соціологів, зокрема Ч. Тіллі, У. Макніла, Г. Дерлуг'яна, саме здатність ефективно мобілізувати ресурси була запорукою ефективності державного апарату. Це дало підстави соціологу-теоретику Нікосу Моузелісу ідентифікувати модернізацію з централізацією влади та її здатністю ефективно контролювати суспільство [23]. Саме питання можливості існування self-running економіки було поставлене в рамках англійської утилітарної протосоціологічної традиції Джоном Локком, але було засноване на попередньому досвіді існування в Британії ранніх форм капіталістичного господарювання, зокрема розвиненого фінансового ринку, що використовував досконалі інструменти, був відносно автономним та допускав можливість його самокерованості [3, 137—138]. Так, на думку І. Валлерстайна, був закладений базис першої з модернізаційних ідеологій, якою став класичний лібералізм [1, 25]. Основні ліберальні тези були закладені також в межах англійської утилітарної традиції в соціальній теорії, зокрема в роботах Т. Гоббса, розвинені Дж. Локком і остаточно оформилися в звичному зараз вигляді Гербертом Спенсером наприкінці XIX століття (Ідентифікація А. Сміта як фундатора лібералізму сьогодні піддається аргументованій критиці з боку Дж. Аррігі) [13], [5; 365—367]. Ядром ідеології класичного лібералізму були тези про природну рівність всіх людей, наявність у всіх природних прав (включаючи право на власність та на продукти своєї праці), їх рівність перед законом. Відповідний спосіб господарювання — *laissez-faire* (тобто невтручання держави в економіку) — розглядався як запорука суспільного розвитку. Роль держави зводилося до функції «нічного вартового», який гарантував дотримання природних прав і єдність «правил гри» для всіх членів суспільства.

Ідеї, закладені англійськими прихильниками ліберальної традиції, отримали нове життя в США, ставши ідейною основою класичного лібералізму — вже як політичної і економічної практики. Встановлення з 1787 року в США республіканського ладу і виграна в 1865 році економічно модернізованою Північною громадянською війною, сприяли побудові там класичного ліберального капіталізму. Однак результатом ліберального господарювання стала економічна криза, названа пізніше Великою Депресією, що породила до життя концепцію «держави загального добробуту» як способу виходу з неї. Нове бачення ролі держави прийнято називати кейнсіанським: основою його економічної системи служить концепція британського економіста Джона Кейнса, згідно з якою держава з метою стимулювання економіки повинно стимулювати ринок для штучного створення зайнятості. Інструментами державного регулювання стають: законодавче забезпечення соціального захисту; субсидування; розміщення державних замовлень; інвестування публічних коштів у розвиток інфраструктури. Кейнсіанська політика виявилася дуже ефективною і була одним із чинників набуття та втримання США статусу гегемона світової системи у повоєнний період. Втім, у 1970-х роках розпочинається криза кейнсіанської моделі. Проблема, на думку І. Валлерстайна, полягала в тому, що кейнсіанська держава мала значні витрати. Великі вкладення в соціальну та мілітаристську політику формували гігантський зовнішній борг, що і призвело до її колапсу. Як зазначає І. Валлерстайн, «на тлі цієї кризи на поверхню спливали шахраї, більш відомі під ім'ям «чиказьких хлопчиків», які в умовах підтримки жорсткої лінії з боку частини політиків, впливових в рамках світової системи в цілому, стали пропонувати всім в якості кращого засобу магію ринку» [1, 19].

Як вже зазначалося, сучасний неолібералізм — це форма ідеології, яка сьогодні фактично зняла гостроту суперечностей між консерватизмом і соціал-демократією, перетворюючи ці рухи з самостійних ідеологій на дві дуже схожі форми одного й того ж світогляду. Суттю неолібералізму на глобальному рівні стає підпорядкування інтересів окремо взятих держав інтересам мобільного транснаціонального капіталу. Як зазначають впливові соціологи Б. Джесоп та Д. Гарві, це спричиняється до занепаду кейнсіанського національної держави загального добробуту, яка замінюється шумпетеріанським постнаціональним режимом праці. Під режимом праці розуміється відмова від кейнсіанської політики повної зайнятості на користь підпорядкування соціальної політики вимогам гнучкості ринку робочої сили і системної конкурентоспроможності.

Сучасна криза неоліберальної економіки робить актуальним пошук інших шляхів державного розвитку. Тріумвірат політичних ідеологій І. Валлерстайна можна доповнити,

акцентуючи увагу на іншому історичному шляху розвитку капіталістичної економіки — девелопменталістському. Ліберальні приписи апелюють до вдалого модернізаційного досвіду Нідерландів, Англії, пізніше — Сполучених Штатів. Але жодна з перерахованих держав, особливо на етапі свого становлення, не керувалася виключно ліберальними принципами, а скоріше ефективно поєднувала їх із активним державним регулюванням.

Досвід далеко не всіх держав був взагалі пов'язаний із принципами вільного ринку, часто основним ініціатором розвитку виступала держава.

Такий випадок Г. Дерлуг'ян називає державою наздоганяючого розвитку [2, 43]. Прикладом такого розвитку може бути модернізація Пруссії у 1801—1850 роках, або японська реставрація Мейдзі. За зауваженням Г. Дерлуг'яна, «це не стільки аберація, що порушує закони ринку, скільки активна адаптація в умовах вимушеного наздоганяючого розвитку при явній недоструктурованості ринкового середовища» [2, 47].

Інтелектуальна генеалогія девелопменталізму нерозривно пов'язана з суспільно-політичними практиками. На думку сучасного індійського соціолога та політеконома Амія Кумара Багчі, самий феномен держави, що сприяє розвитку та політика девелопменталізму постають задовго до їхнього інтелектуального оформлення [13].

Згідно з А. Багчі, становлення першої держави, що втілювала практики девелопменталізму, на теренах Європи припадає на середину — кінець XVI століття та пов'язане з війною за незалежність Нідерландів проти іспанського панування та постановням Об'єднаних Провінцій як єдиної голландської держави у 1579 році. Протягом наступних 50 років голландці стали досвідченими мореплавцями, налагодивши морські перевезення навколо всього світу — від Індонезії до Карибських островів, а згодом створили могутню колоніальну імперію. Такій стрімкій модернізації сприяла низка факторів: необхідність об'єднання перед загрозою повеней; історична слабкість феодальних відносин; патріотизм та концепція національної єдності, що рано сформувалася. Але найважливішим елементом цих еволюцій була держава, що налагодила високоефективну податкову систему задля забезпечення військової сили, налагодження інфраструктури (каналів) сільського господарства і торгівлі та, деякою мірою, підтримки найбідніших верств населення для зменшення соціальної напруги. Встановлення свободи віросповідання сприяло притоку заможних та кваліфікованих іммігрантів, зокрема протестантів та іудеїв, що покидали Іспанію, побоюючись переслідування інквізиції. Фіксація податків, розвиток досконалої фінансової системи та поява високоліквідного державного боргу похвалили ринок, а створений у 1609 році Банк Амстердаму став прообразом центрального банку. Економіка Нідерландів мала за опертя поєднання як принципів вільного ринку, так і девелопменталістських імперативів, державні органи за необхідності рішуче втручалися в економічне життя. Прикладом може бути мінімізація деструктивних наслідків «бульбашки» на ринку тюльпанів в 1637—1638 роках шляхом визнання недійсними ф'ючерських угод із вартістю їх розв'язання в 1% замість більшого відсотку, що пропонувався спільнотою торговців [9, 54—55], [13].

Не менш яскравим є приклад першої в Європі індустріальної держави, Великобританії. А. Багчі проводить генеалогію англійського девелопменталізму також із XVI століття, ідентифікуючи її постановням із поступовим ослабленням кріпосного права і, відповідно, феодального господарювання внаслідок низки селянських повстань. Протестантська реформація, своєю чергою, сприяла становленню державного підприємництва через експропріацію церковних земель. Залишки феодальних відносин були знищені протягом громадянської війни між королем та парламентом та під час диктатури Олівера Кромвелля. Англія стала другою європейською державою після Нідерландів, де законодавчим шляхом було встановлено товарну ліквідність землі та скасовано обмеження, які сприяли збереженню великих земельних маєтків цілими.

Усунення феодальної землевласності та звільнення великої кількості робітників із неринкових (феодальних) форм праці, ослаблення середньовічних торговельних обмежень, вдале запозичення технологій та досвіду в інших європейських державах сприяли швидкому економічному зростанню. Держава активно сприяла капіталістичному господарюванню законодавчим шляхом. Так, було прийнято ряд жорстких законів, наприклад Чорний Акт 1723 року, які захистили приватну власність. Запроваджувалися і протекціоніські міри, зокрема навігаційні акти, прийняті в 1651 і 1662 роках, обмежили імпорт, національні виробники зерна, цукру, текстилю, виробів для мореплавства, деревини були захищені загороджувальними митами. Великі державні витрати на військово-морський флот стимулювали економіку та сприяли розвитку техноємних галузей.

Фінансовий ринок також стрімко розвивався. З 1690 р. акції великих компаній, зокрема East Indian Company, Royal African и Hudson Bay стали вільно торгуватись на ринку, що призвело до стрімкого збільшення їх капіталізації. У 1693 році були введені парламентські

гарантії за державними боргами, що дозволило створити національний борг. У 1692—1695 роках відбувся бум спекулятивних IPO, а в 1694 р. було створено Банк Англії, що дало початок створенню нових банків. Банківський капітал обслуговував державний борг, щоб дозволило зекономити державні кошти порівняно із неліквідним публічним боргом держави. Розвиток фінансового ринку супроводжувався рядом криз, зокрема бульбашка South Sea Company 1719—20 років, але в цілому для економіки вони пройшли відносно безболісно (хоча мали більш деструктивні наслідки, аніж в Нідерландах), багато в чому завдяки активному втручання держави [9, 101-105]. Так саме, як і в випадку з Нідерландами, економічне зростання забезпечувалося вдалою комбінацією ринкових та не-ринкових імперативів. В економічному розвитку Великобританії роль держави часто недооцінюється, через те, що її вплив часто губився за децентралізацією і зводиться до збирання податків та підтримки збройних сил, але держава залишалася потужним актором в сфері економіки [13].

В якості класичного прикладу діяльності ефективної девелопменталіської держави А. Багчі наводить об'єднання та модернізацію Німеччини у 1850—1914 роках. Через тривалу роздробленість та панування феодальних відносин, німецькі землі вимушено опинилися перед необхідністю наздоганяючого розвитку. Успіх країни пов'язаний із економічним об'єднання німецьких держав, скасуванням внутрішніх тарифів і кріпосного права, значними інвестиціями в створення залізничних мереж Пруссією і іншими німецькими державами в 1830-х, що привело до стрімкого росту внутрішнього ринку, що і стало основою для об'єднання країни. Бюрократичний апарат об'єднаної держави контролювався не буржуазією, а вихідцями із дворянства та старої бюрократії, що втім не завадило ефективному капіталістичному розвитку. Велику роль зіграла й модернізація армії, а також значні державні ресурси, спрямовані на розвиток освіти, в тому числі початкової, що дозволило до 1850-го року знизити рівень неписьменності до 10%. Розвиток освіти і науки вдало поєднувалися із державним заохоченням запровадження нововведень у промисловість, як це мало місце із компаніями Siemens і AEG. Не менш важливою була розгалужена соціальна політика: вперше в історії були запроваджені всезагальне державне страхування для працівників від хвороби та нещасного випадку в 1883—1884 роках; страхування за старістю та інвалідністю у 1889 році. Широко застосовувалася політика державного протекціонізму. Так, у 1888 та 1902 роках урядом Бісмарка були встановлені значні загороджувальні мита на імпорт чавуну, сталі та зерна, що сприяло розвитку конкурентоспроможної німецької промисловості. Досвід Німеччини відрізняється від досвіду Нідерландів та Англії: якщо у перших двох випадках ринковий та девелопменталіський досвід поєднувався, то уряд Бісмарка, що опинився перед необхідністю «наздоганяючої модернізації», сам був ініціатором реформ та директивно спрямовував їх впровадження [13].

Досвід ефективних девелопменталіських практик не є виключно європейським феноменом. В якості прикладу азійського досвіду А. Багчі наводить японську модернізацію епохи реставрації Мейдзі. Під час реформ 1871—1872 років, у директивному порідку біла законодавчо змінена стратифікаційна структура японського суспільства: замість численних станів феодалів, воїнів, селян, купців, кожен із яких мав свої права та привілеї, було встановлено класовий поділ. Воїнів-самураїв, які підкорювалися безпосередньо місцевим феодалам, було розпущено, замість них біло запроваджено армію за європейським зразком, засновану на загальній військовій повинності. Самураї та велика феодальна знать отримали велику пенсію, а згодом — грошову компенсацію за націоналізовану землю в формі державних облігацій, що дало їй змогу увійти до торгівельно-фінансової буржуазії. В ході адміністративної реформи 1871 року удільні князівства були перетворені на префектури під керівництвом із центру, а під час аграрної реформи 1872—1873 років було ліквідовано феодальну власність на землю. Вона стала відчужуваною, та на неї був встановлений єдиний поземельний податок. Ініціатором всіх реформ виступала держава, що опинилася перед необхідністю «наздоганяючої модернізації» так само, як й у Німеччини. Тому доцільним є відмітити, що досвід Японії є ближчим до ідеального типу девелопменталіської держави, ніж досвід Нідерландів або Англії [13].

Інтелектуальна генеалогія девелопменталіського теоретизування складна. Певні ідеї девелопменталізму у рудиментарній формі можна зустріти ще у Т. Гоббса, який, не зважаючи на ряд положень, більше характерних для лібералізму, був прихильником сильної держави, неможливого для вільного ринку примусового працевлаштування та державної боротьби з безробіттям шляхом створення зайнятості на «корисних промислах» [5, 24].

Втім, програма девелопменталізму набуває концептуального оформлення у зв'язку зі постановням націоналізму як ідеології, політичного руху та візії суспільного устрою. Націоналізм, за визначенням американського історика суспільної думки, колишнього директора Українського наукового інституту Гарвардського університету Романа Шпорлюка в роботі «Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста» (Roman Szporluk,

«Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List»), являє собою історичний процес, в ході якого досить нечисленна інтелігенція усвідомлює спочатку саму ідею «нації» і згодом приходять до висновку, що, по-перше, економічне та політичне становище «нації» не відповідає її культурному потенціалу, а по-друге, вона відстає політично, культурно і економічно від інших, більш розвинених націй [10].

Р. Шпорлюк поділяє поширену у соціологічній спільноті думку, що націоналізм вийшов на світову арену після Великої Французької революції, яка замість абсолютистських династичних монархій запропонувала проект національних держав [4, 149—151]. На момент своєї появи в рамках теоретизування діячів Просвітництва, націоналізм був однозначно революційної доктриною — консервативних форм він набув пізніше.

Початок цих еволюцій зазвичай асоціюється з ім'ям англійського теоретика Едмунда Берка, який протиставляв «штучній» французькій революції «історичні зрілі» нації, які консолідувалися проти зовнішнього втручання [10; 147—175]. Окреслені діячі заклали основи націоналізму як ідеології, проте повною мірою не акцентувались на економічній системі та ролі державного регулювання у становленні національної держави. Цікавим для нас в контексті роботи є економічно-девелопменталістський вимір проектів націоналізму, що зазвичай реалізується в формі захисту інтересів національної держави шляхом захисту національного виробника.

Одним з ранніх соціальних теоретиків девелопменталізму став американський політик Александер Гамільтон, який у першому федеральному уряді Джорджа Вашингтона займав пост міністра фінансів (1789—1795). Політична та економічна ситуація в Сполучених Штатах одразу після виграної Війни за незалежність була досить складною, нагальною була необхідність «наздоганяючого розвитку» задля індустріалізації та імпортозаміщення, при цьому, не зважаючи на відносно слабку розвиненість фінансових ринків та панування сировинного експорту, в ідеологічному обігу домінували принципи лібералізму.

Прихильник централізованого управління та девелопменталізму, А. Гамільтон не визнавав егоїстичний інтерес в якості основи громадської організації і виступав за послідовне державне регулювання економіки. Перебуваючи на своїй посаді, він висунув проект створення Банку Сполучених Штатів, який урізав би значну частину фінансових повноважень штатів і сприяв би консолідації фінансової системи. У своїй «Доповіді про промисловість» (Alexander Hamilton, «Report on Manufactures») 1790-го року він констатував невивідність положення аграрних Сполучених Штатів відносно до індустріалізованої Європи і обґрунтовував необхідність введення заборонювальних мит. А. Гамільтон переконав конгрес ввести алкогольний акциз у 1794 році і сприяв ефективному придушенню антиакцизних повстань.

Зараз А. Гамільтон знаходиться в пантеоні фундаторів США, проте реальні успіхи його програми були досить фрагментарні, а президентські вибори 1800 р. він програв навіть своєму однопартійцю — федералісту Аарону Бурру (внаслідок чого сам А. Гамільтон не балотувався). А. Гамільтон став одним з перших послідовних теоретиків державного втручання в економіку, але в сучасній соціологічній думці його теоретична спадщина має скоріше історичну цінність [15].

Більш системним раннім теоретиком девелопменталізму став німецький економіст і соціолог Фрідріх Ліст, більш відомий як один із активних розробників теорії націоналізму та концепції об'єднання Німеччини. Перед співвітчизниками Ф. Ліста стояли проблеми, вибірково споріднені із сучасною проблематикою виходу країн з периферії. Німеччина, тоді ще роздроблена, сильно відставала від інших європейських націй як в аспектах матеріального, так і ідеологічного виробництва. Вбачаючи необхідність наздоганяючої модернізації, в середині XIX століття Ф. Ліст створив досить досконалу і розвинену візію національної модернізації Німеччини, яка багато в чому стала концептуальною основою для Бісмарківського об'єднання країни. Разом з тим мало поширеним є погляд на Ф. Ліста як на одного із теоретиків девелопменталізму. Цю сторону німецького економіста висвітлив Роман Шпорлюк у своїй роботі «Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста». Крім аналізу марксистської і націоналістичної ідеології, Шпорлюк акцентує увагу на конкретних економічних аспектах, запропонованих Лістом, а саме на державному протекціонізмі та ролі держави у розвитку глобальних інфраструктурних проектів (залізниць).

Економічна візія Ф. Ліста була досить складною та багатоваріабельною. У сфері практичної економіки Ф. Ліст не був прихильником універсальності протекціонізму, натомість вважав, що протекціоніські міри слід застосовувати вибірково для досягнення специфічних результатів. Торговельні обмеження, на його думку, мали сенс тільки тоді, коли були в наявності необхідні для розвитку національної промисловості умови і засоби. На думку Ф. Ліста, вільна торгівля корисна для окремої національної держави тільки в тому випадку, якщо її умов дотримуються всі нації, а різний рівень розвитку на практиці дозволяє одним

державам домінувати на ринку над іншими, нав'язуючи їм свої умови, що і призводить до дисбалансу ліберального ринку.

Ф. Ліст був прихильником вільної конкуренції для внутрішнього ринку, але за умови одночасного підпорядкування національної економіки політичним інтересам держави, оскільки остання покликана регулювати питання, які стосуються не тільки добробуту окремих осіб, але й нації в цілому. Таким чином у роботах Ф. Ліста ми бачимо складну і детальну візію національної модернізації на основі ефективного державного втручання до економічного життя.

Ф. Ліст також, на відміну від попередників, акцентував увагу на необхідності індустріалізації та розвитку національної промисловості. Він не тільки теоретично вивчав питання економіки, але й був значним політичним практиком своєї епохи і однією з найбільш примітних персоналій німецької суспільного життя в період між Віденським конгресом 1815 р. і революцією 1848 р. Ф. Ліст відстоював доцільність політичного об'єднання Німеччини в Конфедерацію німецьких держав із метою ліквідації внутрішніх митних бар'єрів і захисту німецького виробника через митні збори та акцентував велику увагу і на розвитку залізниць з метою полегшення товарообігу та активізації внутрішнього економічного життя. Ф. Ліст деякий час жив в Америці, спілкуючись з найвпливовішими політичними діячами цієї країни та суттєво вплинув на таких американських мислителів, як Генрі Клей і Джеймс Медісон. За влучним зауваженням Р. Шпорлюка, Ф. Ліст «не був першим німецьким націоналістом, який осмислив економічні проблеми в руслі націоналістичної доктрини, але він став єдиним, хто взяв промислову революцію з усіма її політичними, соціальними та культурними наслідками» [10, 219—249].

Іншим помітним захисником державного регулювання економіки виступив американський економіст і суспільствознавець Генрі Чарльз Кері, радник з економічних питань президента Лінкольна. Проаналізувавши у своїй роботі «Принципи політичної економії» (Henry Charles Carey, «The Principles of Political Economy») економічні системи Франції, Великобританії і США та дослідивши розвиток банківської кризи у Сполучених Штатах, він сформулював свою теорію вартості. Г. Кері активно полемізував з Рікардо щодо питань землевласності. Він вважав, що інтереси капіталістів та найманих працівників є протилежними, оскільки висока заробітна платня та високий прибуток є несумісними. На внутрішньому ринку Г. Кері був прихильником громадського контролю над приватним підприємництвом з метою не допустити його дій, що шкодять суспільству в цілому. Отже, Г. Кері розвинув ідеї сумісні з візією К. Полані щодо реакції суспільства на поступ лібералізму у XIX столітті, візію, яку він запропонував у своїй «Великій трансформації». Аналізуючи міжнародну торгівлю, Г. Кері констатував домінування Англії на зовнішніх ринках, а також відстоював необхідність заборонювальних мит, які можуть захистити молоді і слабкі держави від старіших і сильних. У своїх роботах «Нарис про рівні заробітної плати» (Henry Charles Carey, «Essay on the Rate of Wages») і «Минуле, сьогодні та майбутнє» (Henry Charles Carey, «The Past, the Present and the Future»), «Работорівля» (Henry Charles Carey, «The Slave Trade») Г. Кері захищав торгові обмеження [22].

Зі смертю Г. Кері в 1879 році можна говорити про кінець класичної ідеології протекціонізму. Нова хвиля інтересу до державного регулювання економіки — вже багато складнішими методами — виникла набагато пізніше, вже в 1930-ті роки, коли політика соціального кейнсіанства Ф. Рузвельта, що була названа Новим Курсом, допомогла США вийти із Великої Депресії. Після Другої Світової війни кейнсіанство стало своєрідним стандартом внутрішньої політики для всіх ядерних держав (згідно з парадигматичним формулюванням президента Р. Ніксона «ми тепер всі є кейнсіанцями»).

Дослідження плеяди соціологів від А. Грамші до Г. Дерлуг'яна переконливо демонструють, що ідеологія є важливим елементом підтримки інших форм соціальної влади та джерелом для реальних політичних практик. Сьогодні, незважаючи на заяви мислителів самої різної ідеологічної спрямованості — від лівих в особі І. Валлерстайна, до прихильників (нео)лібералізму в особі Н. Фергюсона — про те, що гегемонія в рамках модерної світової системи переміщається із Заходу на Схід, сформовані на Заході ідеологічні течії та політичні практики залишаються зразковими для Решти.

Проведене дослідження уможливорює такий висновок: ліберальне бачення держави як малопомітного мінімалістського «нічного вартового» не було загальноприйнятим навіть у ранній соціологічній думці. Більш того, реальні політичні практики модернізації далеко не завжди ґрунтувалися на ринковій свободі та державному невтручанні. Численні приклади «наздоганяючої модернізації» — як вдалі, так і неуспішні — дають нам емпіричну базу для осягнення різних історичних моделей, завдяки яким держава забезпечувала високі темпи економічного та соціального розвитку.

Панівна на сьогоднішній день неоліберальна парадигма, що проголошує деструкцію системи державного регулювання і прихід їй на зміну глобального самоврядного ринку, піддається жорсткій критиці, відтак підвищується актуальність, теоретична важливість та практичне значення пошуку альтернативних ідеологій та практик розвитку економіки й її модернізації. Це, своєю чергою, зумовлює збільшення інтересу до держави як ініціатора розвитку, що ефективно керує капіталістичною економікою в інтересах суспільства в цілому. Конструювання дієздатних моделей розвитку та модернізації є неможливим за відсутності осягнення інтелектуальних витоків сучасних дискурсів щодо цих проблем. Наступним кроком має стати подальше дослідження державоцентриських концепцій у соціології задля адекватного концептуалізації взаємовідношення держави та ринку в процесі суспільного життя.

Література

1. Валлерстайн І. Кінець знаомого мира: Соціологія ХХІ века / Иммануил Валлерстайн; [пер. с англ. под ред. Б. Л. Иноземцева]. — М. : Логос, 2003. — 368 с.
2. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы / Георгий Дерлугьян. — М. : Изд. Института Гайдара, 2013. — 176 с.
3. Коллинз Р. Четыре социологические традиции / Рэндалл Коллинз; [пер. с англ. Вадима Россмана]. — К. : Издательский дом «Территория будущего», 2009. — 320 с. — (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).
4. Кутуєв П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / Павло Кутуєв. — К. : Сталь, 2005. — 500 с.
5. Кутуєв П. Соціологічна теорія поміж Сходом і Заходом / Павло Кутуєв. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 376 с.
6. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. / Джон Локк. — М.: Мысль, 1988. — Т. 3. — С. 137-405.
7. Спенсер Г. Синтетическая философия (в сокращенном изложении Говарда Коллинза) / Герберт Спенсер; [пер. с англ. П. В. Мокиевского]. — К. : Ника-Центр Вист-С, 1997. — 511 с.
8. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914—1991) / Эрик Хобсбаум. — М. : Издательство Независимая Газета, 2004. — 632 с.
9. Чиркова Е. Анатомия финансового пузыря [Электронный ресурс] / Елена Чиркова — М. : ООО «Кейс». — 2010. — Режим доступа до журн. : <http://www.rulit.net/books/anatomiya-finansovogo-puzryga-read-224317-1.html>
10. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста [Електронний ресурс] / Роман Шпорлюк. — К. : Основи, 1998. — С. 145—180. — Режим доступа до журн.: <http://litopys.org.ua/sporl/sz.htm>
11. Юм Д. Трактат о человеческой природе / Дэвид Юм. — Мн. : ООО "Попурри", 1998. — 720 с.
12. Arrighi G. Adam Smith in Beijing. Lineages of the Twenty-first Century / Giovanni Arrighi. — London, L.: Verso, 2007. — 420 p.
13. Bagchi A. K. The Past and the Future of the Developmental State / Amiya Kumar Bagchi [Электронный ресурс] // Journal of World-Systems Research. — 2000. — Vol. 6, № 2. — P. 398—442. — Режим доступа до журн. : <http://www.jwsr.org/wp-content/uploads/2013/05/jwsr-v6n2-bagchi.pdf>
14. Evans P. Transnational Linkages and the Economic Role of the State: An Analysis of Developing and Industrialized Nations in the Post-World War II Period / P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol. — Cambridge: Cambridge University Press, 1985. — P. 192—226.
15. Federici M. P. The Political Philosophy of Alexander Hamilton [Электронный ресурс] / Michael P. Federici // JHU Press, 2012. — Режим доступа до журн. : http://books.google.com.ua/books?id=m6-sfljGNDQC&dq=The+Political+Philosophy+of+Alexander+Hamilton&hl=ru&source=gbs_navlinks_s
16. Frank A. G. Transnational Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism / Andre Gunder Frank // Critique of Anthropology, 1991. — Vol.11, № 2. — P.171—188.
17. Fourcade G. M. The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries / G. M. Fourcade, S. L. Babb // The American Journal of Sociology, 2002. — Vol. 108, № 3. — P. 533—579.
18. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity / Liah Greenfeld // Cambridge; L.: Harvard University Press, 1992. — 581 p.
19. Hay C. That was Then, This is Now / C. Hay // New Political Science, 1998. — Vol. 20, № 1. — 734 p.

20. Jessop B. *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place* / Bob Jessop // University Park: Pennsylvania State University Press, 1990. — 413 p.
21. Johnson C. *MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975.* / Chalmers A. Johnson. — Stanford: Stanford University Press, 1982. — 393 p.
22. Levermore C. H. *C. Carey and his Social System* / Charles H. Levermore [Електронний ресурс] // *Political Science Quarterly*, 1890. — Vol. 5, № 4. — Режим доступу до журн. : <http://www.jstor.org/stable/2139529>
23. Mouzelis N. *Modernity: A NonEuropean Conceptualization* / Nicos Mouzelis // *British Journal of Sociology*, 1999. — Vol. 50, № 1. — P. 141—159.
24. Schwoerer L. G. *Locke, Lockean Ideas and the Glorious Revolution* / Lois G. Schwoerer // *Journal of the History of Ideas*, 1990. — Vol. 51, № 4. — P. 531—548.
25. Skocpol T. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China.* / Theda Skocpol. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979. — 407 p.
26. Tilly C. *State Making and War Making as Organized Crime* / Charles Tilly // *Bringing The State Back In* / Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol. — Cambridge; N.Y. : Cambridge University Press, 1985. — P. 169—191.